

Hoe de gebouwde omgeving de keuze van een individu positief kan ontwikkelen.

Schrijfster Idyl Broeders

Student Communication & Multimedia Design

Avans Hogeschool

Breda, Nederland

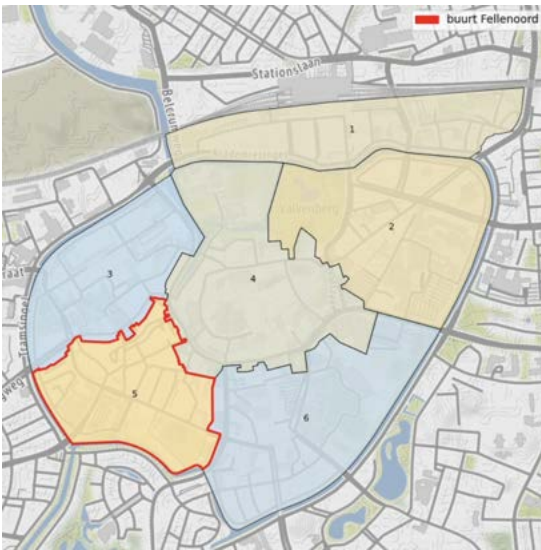
l.broeders@student.avans.nl

ABSTRACT

De inwoners van Fellenoord zijn door de jaren heen verstrikt geraakt in een negatieve spiraal van gebeurtenissen en handelingen. Dit komt doordat de wijk fysiek en sociaal zo is opgebouwd dat de bewoners onderdrukt worden in hun doen en laten. Daardoor kunnen zij de wijk niet meer 'eigen' maken. Dit heeft verschillende oorzaken waaronder de vertrouwensrelatie met machthebbende instanties, de manier waarop de wijk is opgebouwd en het dagelijks handelen van de inwoners. De inwoners van Fellenoord kunnen zich de publieke ruimte in de wijk niet toe-eigenen. Om van Fellenoord een leefbare, weerbare en veerkrachtige wijk te maken moeten we kijken naar hoe er geleefd wordt volgens het alledaagse en het geplande en wat dat voor invloed heeft op hoe de wijkbewoners hun wijk ervaren. Zo kijken we ook naar hoe placemaking kan helpen bij de reorganisatie van de wijk zodat de inwoners van hun buurt weer een thuis kunnen maken.

KEYWORDS

Gebouwde omgeving; Alledaagse; Geplande; Tactiek; Strategie; Toe-eigening; Territorium; Controle; Vertrouwen; Stedelijke ontwikkeling; leefbaarheid; maakbaarheid; Placemaking; Sense of Place; Sense of Space; Fellenoord; Breda;

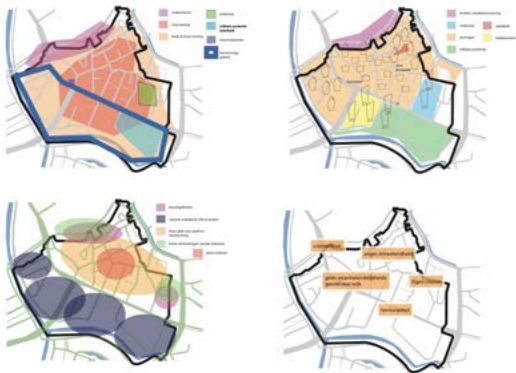
Figuur 1: Kaart van Breda van bovenaf waarbij Fellenoord (nummer 5) rood omringt is [1].

INTRODUCTIE

Een stad is een dynamisch kruispunt waar verschillende bevolkingsgroepen, normen en waarden, behoeftes en sociale activiteiten elkaar continu kruisen. Groei, duurzaamheid en verstedelijking zijn onderwerpen waar steden grip op proberen te krijgen. Dit vraagt om een gestructureerde en goed geregelde organisatie die zorgt dat alles goed verloopt, toegankelijk is en gepland is. Groei, duurzaamheid en urbanisatie zijn onderwerpen waar steden grip op proberen te krijgen. Deze grote transitie vragen om een voorbereiding, een plan van aanpak om te kunnen slagen. Maar ze vragen ook veel van diegenen die de stad samenhouden, de inwoners. Die inwoners zullen een grote rol spelen in de transitie die we door moeten maken. Maar zitten zij daarop te wachten? Want inwoners hebben hele andere behoeftes dan de bevelhebbers daarboven.

In mijn vooronderzoek begon ik aan een zoektocht naar zo'n wrijvingspunt binnen die grote stad, iets waar mensen tegenaan lopen, iets wat wel verbetering zou kunnen gebruiken. Ik kwam erachter dat mensen continu keuzes maken over hoe ze hun leven inrichten. Dit kunnen grote keuzes zijn zoals; Wil ik bijdragen aan verduurzaming? Of kan ik iets organiseren voor minderbedeelden in mijn stad? Maar het zijn ook kleine keuzes zoals; Waar ga ik zitten in de bus? Soms zijn die keuzes onbewust of sta je er helemaal niet bij stil. Al die keuzes hebben hun gevolgen en dragen bij aan onze ervaringen en belevingen van de stad. En als we allemaal keuzes maken, wat heeft dat voor gevolgen voor een stad. Want wat als jouw keuze leidt tot een situatie, positief of negatief, waar je vooraf helemaal niet voor gekozen had.

In mijn vervolgonderzoek heb ik gekeken naar de wijk Fellenoord in Breda. Dit is een wijk waar al die keuzes hebben geleid tot een negatieve spiraal. Die inwoners zien geen uitweg meer. Daar stelde ik de vraag: Hoe kan de gebouwde omgeving de keuze van een individu positief beïnvloeden?

Figuur 2: Fellenoord verdeeld in de vier lagen op volgorde van de leesrichting.

METHODE(N)

Om die vraag te kunnen beantwoorden moeten we eerst weten hoe de wijk Fellenoord te zien in figuur 1, is opgebouwd, wie er wonen, wat hen bezig houdt en waar zij naar verlangen. Om daar inzicht in te krijgen verdeelden we de wijk in vier verschillende lagen die meer inzicht geven. Deze bestaan uit:

1. Het systeem/de structuur: iets dat uit componenten of elementen bestaat, en door de relatie tussen de elementen enige mate van samenhang, ordening en complexiteit heeft.
2. De 'space'; verwijst naar de structurele en geometrische kwaliteiten van een fysieke omgeving. [1]
3. De 'place'; omvat dimensies van geleefde ervaring, interactie en gebruik van ruimte [2].
4. De 'lived experience': Een weergave van ervaringen en keuzes van een individu en de kennis die ze opdoen uit deze ervaringen en keuzes.

Aan de hand van verschillende artikelen en observaties in de wijk ontstond een visualisatie van de wijk te zien in figuur 2.

Wijkprofiel

De wijk Fellenoord ligt in het centrum van Breda en wordt bewoond door 4.236 geadresseerden. Iets meer dan de helft van de huizen zijn meergezinswoningen en vallen onder het eigendom van de huur-corporatie. Deze helft van de huizen omvat het centrum van de wijk. De inwoners hebben een gemiddeld bruto inkomen van 20.000 euro per jaar [1]. In deze volksbuurt wonen al decennialang families, het ons kent ons principe. Daarnaast kent de wijk veel geweld en illegale activiteiten.

Uit observaties bleek dat Fellenoord een afgesloten wijk is, zowel fysiek als sociaal. De volksbuurt bestaat voor een groot deel uit sociale huur en de mensen vormen een hechte gemeenschap. Toch zijn ze erg op zichzelf, laten niet snel van zich horen en verstoppen zich in hun huizen. Je kunt er doorheen lopen maar je komt er niet zomaar in. Ook de huizen zelf zijn afgesloten. De wijk bestaat uit gesloten rolluiken, hoge schuttingen en op iedere hoek hangt een camera. Kortom, de mensen leven binnen, in hun eigen huis en in hun eigen tuin en als je niet uitgenodigd bent, ben je ook niet welkom. Zo ook niet de mensen aan de overkant van de Fellenoord straat. Dit is een brede drukke weg, die midden (horizontaal) door de wijk loopt. In het zuiden staan wat grotere koophuizen en bedrijfspanden die niet bijdragen aan de wijkcultuur.

	Systeem/ structuur	Space	Place	Lived Experience
wooncoöperatie	Grootste deel Fellenoord = sociale huur	Kleine arbeiderswoningen	weinig vrijheid/eigen zeggenschap	wantrouwen
	laaggeletterd	buurtpunt	ik weet de weg ernaar toe niet en weet ik daar kan doen	angst, onzekerheid, onwetendheid
afval	zelf afval naar container brengen	afval containers op bepaalde openbare plekken	Het past niet / slecht weer / onbudoelje	niet mijn wijk, niet mijn probleem
afgesloten	complete families in dezelfde straat	huizen en straten afgesloten	Binnenshuis, eigen thuis	ik bemoei me met eigen zaken en houdt het onoverstuurde buiten
gebiedontwikkeling	gemeente macht over gebiedsontwikkeling	verandering in de omgeving	geen invloed of zeggenschap over	negatief, maar ze kunnen niet aan mijn huis

Figuur 3: Probleemthema's in Fellenoord, verdeeld over de vier lagen.

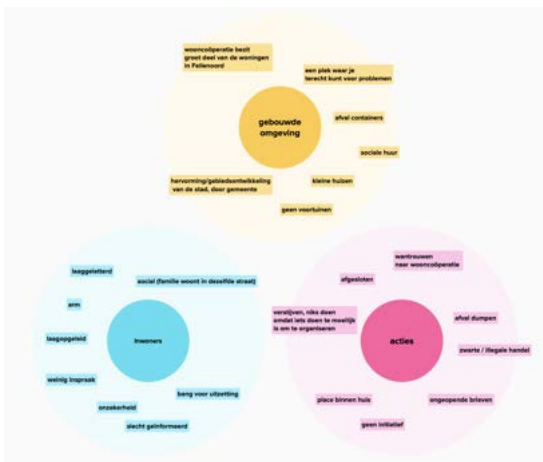

Figuur 4: Wijkfoto 2019 van Fellenoord, weergeeft de grootste probleemthema's ondervonden door de gemeente Breda (verkregen van Buurtpunt Fellenoord).

Mijn observaties bestonden vooral uit intuïtieve aannames en om te verzekeren dat wat ik denk waarheid is had ik bevestiging nodig. Inwoners zijn moeilijk aan te spreken. Daarom ging ik in gesprek met twee wijkconsultants van de wooncorporatie Alwel en de klantmanager van de gemeente Breda. Zij bezitten een groot deel van de woningen in de wijk en zij weten wat er speelt. De belangrijkste punten staan in de tabel te zien in figuur 3. Een van de factoren die de inwoners belemmert is dat ze naar hun gevoel weinig zeggenschap hebben over hun eigen doen en laten. Zo hebben ze het gevoel dat zij vaak dingen moeten doen die ze eigenlijk niet kunnen. Neem bijvoorbeeld het betalen van hun huur met enorme schulden. Er komt een moment dat ze uit hun woning worden gezet. Dan kan de wooncorporatie wel zeggen dat ze je willen helpen. Maar als ze zien dat er bij hun burens deurwaarders langs komen ontstaat er wantrouwen richting de wooncorporatie.

Ruim een derde van de wijk kampt met laaggeletterdheid en een laag opleidingsniveau waardoor het soms lastig is om de acties van de gemeente en wooncorporatie te begrijpen. Door schaarse en slechte communicatie ontstaat er angst, onzekerheid en vooral onwetendheid onder de inwoners. Dit draagt weer bij aan het groeiende wantrouwen. Neem bijvoorbeeld hervorming. De gemeente ziet Fellenoord als een koffievlek op een mooi wit tafelkleed en gaat er de komende jaren alles aan doen om de wijk te hervormen, schoon te trekken. Zo wordt de gracht doorgetrokken en verandert het bestemmingsplan voor bepaalde straten en huizen. Dit beangstigt de bewoners en verstijft ze vooral.

Identificatie rituelen maken een plaats in de ogen van de bewoners onaantastbaar/sacraal omdat ze daarop hun identiteit funderen. Elke breuk daarop roept disproportioneel verzet op (vanuit de machtspositie van de overheid, politiek en beleid) [3]. Kortom: het systeem en de 'space' onderdrukken de "place" en creëren een vervormde en daardoor ongewenste 'lived experience'.

Figuur 5: Stakeholders in detail met gevolg acties.

Figuur 6: Studies over hoe een bankje in de publieke ruimte wordt toe ge-eigent [7].

Verdediging

Identificatie rituelen uiten zich in het verdedigen en controleren van hun eigen eigendommen. Koesteren wat je hebt. Ze proberen te overleven in een omgeving die niet van hen is en hun huis is daarvoor de beste beschutting. Dit gedrag heeft te maken met territorialiteit. Territorialiteit is de verzameling van gevoelens, gedachten en gedrag (ook de beleving) van een individu, gebaseerd op eigenaarschap of de controle over de omgeving.

De kern van territorialiteit is dat het gaat om de ervaring dat de omgeving van jou is (eigenaarschap) of dat je er controle over hebt [4]. De inwoners van Fellenoord beleven hun 'place' binnenshuis. Daar hebben ze in zekere zin controle over hun omgeving, ondanks dat het niet echt van hen is. In de publieke ruimte is daar gebrek aan omdat ze het niet durven, niet kunnen en omdat zij daar geen mede-eigenaar van zijn, althans, zo voelt het voor hen. De inwoners van Fellenoord zijn niet in staat om de publieke ruimte toe te eigenen als gevolg van de keuzes die in het verleden zijn gemaakt. Dit staat verder verwerkt in het schema in figuur 5.

De tactiek van toe-eigening

Net zoals onze maatschappelijke organisaties hun publieke karakter verloren hebben, zo is ook onze publieke ruimte niet echt meer van het publiek, de ruimte voelt niet als publiek bezit. We voelen ons er niet bij betrokken [5]. Juist door te bewegen nemen individuen en groepen delen van de stad in bezit en geven ze daaraan betekenis. Beweging is essentieel voor de ervaring van de ruimte [3]. De inwoners van Fellenoord bewegen zich alleen fysiek en functioneel door de publieke ruimte van de wijk. Maar er is geen ruimte voor sociale activiteiten, voor ontmoetingen, begroetingen of een momentje voor jezelf.

Toe-eigening is de manier waarop burgers de ruimte reproduceren door individuele, dagelijkse interventies die een tijdelijk, spontaan karakter hebben [6]. Er is veel ontwikkeling en onderzoek over hoe inwoners de stedelijke, publieke ruimte "eigen" kunnen maken. Een voorbeeld is te zien in figuur 6. Maar het creëren ervan gaat gepaard met veel verschillende factoren die elkaar beïnvloeden. Dan hebben we het vooral over het alledaagse en het geplande, tactieken en strategieën.

Een theorie van Michel de Certeau die gaat over de stedelijke planning en inrichting en hoe burgers zich daar door middel van verschillende tactieken in proberen te leven. Instellingen en structuren van macht worden vertegenwoordigd door de strategie terwijl de tactiek door individuen wordt gebruikt om ruimte te maken in de omgevingen die door de strategieën worden bepaald. Het tactische ingrijpen van de regering, bedrijven, en andere instanties produceren systemen die de stad neerzetten als uniform geheel, zoals men de stad bekijkt van bovenaf. De wandelaar op straatniveau, daarentegen beweegt zich op een tactische wijze, die nooit volledig bepaald wordt door plannen van de instituties. Hij reageert anders, neemt een omweg of dwaalt van het pad af [8].

Figuur 7: Schema over de uiting van Fellenoord binnen de grenzen van de strategie en de tactiek.

De strategie van bovenaf ontmoet een tactiek van toe-eigening van onderop, waarbij de ontvanger actief afweegt wat, in hoeverre en in welke zin hij of zij het aangeboden op een gegeven moment kan gebruiken en het zich als iets van zichzelf toe-eigent om tot een zinnvolle plaats in de vormgeving van het individuele en collectieve leven te geven [3].

Ik heb onderzoek gedaan naar hoe de stakeholders en hun acties zich opstellen tegenover deze theorie. Dit is te zien in figuur 7. Daaruit wordt duidelijk dat het geplande het alledaagse zodanig onderdrukt dat er nieuwe tactieken ontstaan die de strategieën weer belemmeren. Dus hoe kan de gebouwde omgeving ervoor zorgen dat mensen de publieke ruimte weer toe-eigenen? En hoe kan de strategie ervoor zorgen dat de tactiek weer kan “ademen”?

Wat wil Fellenoord?

De stad niet bezien als object waar de strategie zijn wetenschap, kennis en beleid op moet afvuren om haar leefbaar te maken maar als ruimte waar onafhankelijk van professionals geleefd wordt [3]. De inwoners van Fellenoord willen de controle over hun eigen leven en hun eigen wijk. Dat hun dagelijks doen en laten niet belemmerd wordt door verschillende partijen met een hogere macht die van alles van hen willen. Meer inspraak, meer zeggenschap en meer kennis zal hun participatie vermoeidheid laten verdwijnen. Ik ben er namelijk van overtuigd dat de inwoners van Fellenoord wel willen. Ze kunnen de startlocatie alleen niet vinden. Dus wat als we de inwoners van Fellenoord meer ruimte geven, om zich te uiten, zodat ze van zichzelf kunnen laten horen op een manier waardoor zij er vertrouwen in hebben.?

RESULTATEN

Fellenoord wil haar stem weer terug. De inwoners zitten in een negatieve spiraal en worden langzaam aangetast door sleur waar ze in vast zitten. Ze vinden geen opening meer in de wijk die ze zelf, onbewust zo goed mogelijk hebben proberen af te sluiten. De volgende theorieën bieden mogelijk een uitgang.

Om te beginnen moet er een basis voor vertrouwen zijn. Die creëer je door je ‘routine’ op orde te hebben. Dan pas en daaruit heb je een basis op relaties op te bouwen. Een vertrouwensrelatie en dus de mogelijkheid voor interactie tussen mensen en dus interactie tussen de strategie en de tactiek. Alleen zo kun je actieve deelname verwachten en dus de participatie vermoeidheid tegengaan [3]. De grote instanties zoals de wooncorporatie en de gemeente moeten hun strakke strategie en planning een beetje laten varen, ervoor zorgen dat de inwoners weer zelfstandig en op eigen benen staan. Dit kan door afspraken te maken en hulp te verlenen bij het aflossen van hun schulden, het verlenen van betere service als het gaat om afval ophalen etc.

Figuur 10: Mijn prototype bestaande uit twee stickers op een glasbak.

Figuur 11: Conceptposter. Deze maakt reclame voor het prototype en hangt rondom het prototype op muren en bankjes.

Prototype en onderbouwing

Uit het interview met Alwel bleek dat de inwoners op dit moment niet openstaan voor gesprekken en onderhandelingen. Dit komt door de participatie vermoeidheid, door het gebrek aan vertrouwen bij de belanghebbende partijen en door de overlevingsmodus en de neerwaartse spiraal waar ze zich in bevinden. Dus hoe krijgen we hun aandacht, hun initiatief en hun medewerking voor placemaking? Ik ben er van overtuigd dat het belangrijk is dat er voor de inwoners een waarde ontstaat voor de wijk, dat ze zich er verantwoordelijk voor voelen en er voor gaan zorgen. En dan komen we terug bij de tactiek van toe-eigening. Op dit moment eigenen ze zich de wijk niet toe. Ze hebben weinig controle over hun eigen huis, laat staan de straat en dat is al de decennialang zo. Ik wil bewijzen aan de gemeente en aan de wooncorporatie dat de inwoners van Fellenoord in staat zijn om iets toe te eigenen, dat er ruimte is voor individuele, dagelijkse interventies met een tijdelijk, spontaan karakter zodra daar ruimte voor is. Ik testte dit in Broekhoven, een wijk in Tilburg met ongeveer dezelfde samenstelling en omstandigheden. Ik koos hiervoor omdat ik de participatie vermoeidheid in Fellenoord zo groot is dat ik bang was voor weinig medewerking.

Mijn prototype bestaat uit stickers die je op een voorwerp plakt. De stickers sporen mensen aan om erop te drummen. Dit gaat door middel van de tekst op de stickers en posters die informeren wat ze doen en hoe je ze kunt gebruiken. Een voorbeeld is te zien in figuur 10 en 11. De reden waarom ik hiervoor gekozen heb is omdat je zo door middel van je eigen creatieve drumslag iets aan de ruimte toevoegt waardoor je de ruimte tegelijkertijd afbakent en toe-eigent. En laat drummen nou net iets zijn wat je zonder voorbereiding of enige kennis kunt beoefenen. Het enige wat je nodig hebt is een gevoel voor ritme. Het behalen van dat ritme en een goede beat geeft een goed en voldaan gevoel, een positieve ervaring en 'place' die je zelf hebt gecreëerd in je 'space'.

Het enige resultaat wat ik met dit prototype wilde bereiken is het bewijs dat de inwoners die zich verschuilen achter ramen en deuren best iets willen toe-eigenen, er is alleen geen ruimte voor op dit moment. De bewoners laten van zich horen door te drummen, laten weten dat ze willen. Dit prototype bewijst dat en maakt ruimte voor een toekomst waar collaboratieve planning, particulier initiatief en een herverdeling in het alledaagse en geplande.

Toen ik het prototype ging uitvoeren was er helaas weinig aandacht voor. Na 1 uur observeren hadden er al wel wat mensen gebruik gemaakt van de glasbak maar niet van het drumstel. Ik vroeg ze waarom. Of het niet duidelijk was. Waar lag het probleem. Ik kreeg iedere keer hetzelfde antwoord terug. Covid-19 en de verlenging van de lockdown zorgde ervoor dat mensen op hen hoedde zijn, naar buiten gaan als het nodig is en dan zo weinig mogelijk contact maken met mensen en voorwerpen. Ze zeiden ook dat ze in een andere context, met gezelschap, warmer en zonniger weer en zonder Covid-19 wel open zouden staan om een kijkje te nemen. Ik vroeg ze ook om het toch eventjes te proberen om te kijken naar hoe ze het ervaren te zien in figuur 12 en 13 op de volgende pagina. Dit kwam gelukkig wel

Figuur 12: Deelnemer van het prototype. In verband met de privacy zijn de deelnemers onherkenbaar in beeld gebracht.

Figuur 13: Deelnemer van het prototype.

overeen met mijn hypothese. Ze vonden het leuk en kregen een positieve wijkervaring. Ook bleek dat hoe langer ze het deden hoe comfortabeler het werd om het te doen. Het enige wat ontbrak was gezelschap van vrienden, familie of burens om de sfeer op gang te helpen.

Het experiment heeft dus niet goed, maar ook niet slecht uitgepakt. Mensen gingen het niet uit zichzelf doen maar begrepen wel het concept ervan en vonden het uiteindelijk een positieve beleving. Er zou dus nog gewerkt kunnen worden aan de manier waarop het gepresenteerd en de aantrekkingskracht ervan. Maar het bewijst voor mij wel dat mensen het kunnen. Ze hebben soms alleen even een duwtje nodig.

Hiermee daag ik ontwerpers om Fellenoord aan de hand van placemaking leefbaar, weerbaar en veerkrachtig is. Van een unsmart city naar een smart city.

CONCLUSIE

Hoe kan de gebouwde omgeving de keuze van een individu positief beïnvloeden? De vraag waarmee ik 15 weken geleden aan begon, onwetend over wat daaruit zou komen. Mijn doel van dit onderzoekslab was om iets te ontdekken binnen een stad, interessante informatie over hoe steden zijn opgebouwd en hoe ze zich telkens weer opnieuw ontwikkelen. Fellenoord raakte verstrikt in een reeks van negatieve ontwikkelingen waarvan de wooncorporatie en de gemeente niet wisten hoe die konden omdraaien in iets positiefs. Waar ligt het aan? En hoe komen we er uit of vanaf? Ik ben de afgelopen 15 weken zoekende geweest naar die informatie. Stapje voor stapje leerde ik de situatie steeds beter te kennen en te begrijpen en aan de hand van observaties, intuïtieve aannames en literatuur onderzoek vielen de puzzelstukjes hun plek.

De inwoners van Fellenoord verloren langzaam steeds meer delen van hun eigen wijk. Het laatste wat ze nu nog bezitten zijn de spullen en de mensen in hun gehuurde huizen. Zoekende naar controle en houvast glijpen ze weg in hun problemen die alleen erger en erger worden. Hoe kun je de buitenwereld dan nog vertrouwen? Ze verdienen een steuntje in de rug en weer te leven, ervaringen te beleven en van hun huis een thuis te maken. En placemaking is daarvoor de ultieme uitkomst.

De informatie die hier ligt is niet alleen van waarde als het gaat om resultaat, het gaat mij ook zeker om de weg er naartoe. Het proces, de denkwijze en de theorieën die zijn benoemd zullen in de toekomst een meerwaarde hebben bij de ontwikkeling van een stad waarin alles mogelijk en goed is. De focus bij toekomst verwachtingen ligt vaak bij techniek, architectuur en het organisme van de stad. Maar de onderliggende processen en tactieken zijn net zo goed van belang en misschien nog wel belangrijker bij het leefbaar maken en behouden van een stedelijke omgeving die alleen maar groeit.

DANKBETUIGING

Dit werk werd gedeeltelijk ondersteund Alwel, de gemeente Breda en door coaching vanuit de opleiding Communication & Multimedia Design Breda van Avans Hogeschool.

DISCUSSIE

Ik ben tevreden over dit onderzoek en het resultaat daarvan. Ik ben erachter gekomen hoe ik ben als ontwerper. Ik wil graag eerst alles weten voordat ik ga testen, een fundamentele vragensteller. En ja, daarin heb ik dus waarschijnlijk te weinig geprototypeerd, te weinig getest. Het is ook niet makkelijk met een focusgroep die nergens aan mee wil werken maar dat is geen excuus. Sommige onderdelen hadden wat dieper uitgewerkt kunnen worden, zoals mijn onderzoek naar placemaking. Ik ben het hele onderzoek bang geweest om van het pad van mijn vraag af te dwalen. Ik ben iemand die graag focus heeft, efficiënt werkt en ik had meer risico kunnen nemen door hier en daar onderwerpen meer uit te diepen. Ik had meer kunnen testen, meer mislukkingen kunnen maken met de gok dat ze briljant waren. Ik hou niet echt van falen maar dat is geen reden om het niet af en toe te proberen. Toch heeft die focus en die kritische houding me wel gebracht naar dit resultaat en ik durf niet voorspellen of dat met een andere weg ook was gelukt. Ik ben trots op het feit dat ik bepaalde dingen vanuit mezelf zonder theorie heb aangevoeld om er dan vervolgens een beredenering voor te vinden. Dit is iets wat ik echt heb geleerd tijdens het lab, iets waarvan ik denk dat ik het in de toekomst goed kan gebruiken.

Geen enkel onderzoek zal ooit écht af zijn en geen enkel onderzoek is dus een 10. Cijfers maken het verschil niet. De lessen en de feedback wel. Ik zou het een eer vinden als mijn onderzoek een les is voor instanties en organisaties die zich bezighouden met stedelijke ontwikkeling, dat het inspireert en een nieuwe manier van denken aanprijst. De manier van denken volgens een CMD'er en de manier van denken volgens Idyl Broeders.

BRONVERMELDING

- [1] Alle cijfers, 2020, Informatie buurt Fellenoord [Online]. Available: <https://allecijfers.nl/buurt/fellenoord-breda/>
- [2] Françoise Decortis, Laura Lentini. 2010. Space and place: When interacting with and in physical space becomes a meaningful experience [Online]. Available: <https://link.springer.com/article/10.1007%2Fs00779-009-0267-y>
- [3] Arnold Reijndorp, Leeke Reijners, *de ALLERDAAGSE en de GEPLANDE stad*. Sun uitgeverij, 2010.
- [4] Joren van Dijk, 2013, Waarom eigenen we ons een territorium toe? [Online]. Available: <https://www.omgevingspsycholoog.nl/territorialiteit/>

- [5] Simone Franke, 2013, Maak de publieke ruimte wat meer privaat [Online]. Available: <https://www.trouw.nl/nieuws/maak-de-publieke-ruimte-wat-meer-privaat~bbacac39/>
- [6] Els Leclercq, 2018, Privatisering en de publieke ruimte: is het publieke karakter van de openbare ruimte ten dode geschreven? [Online]. Available: <https://www.dearchitect.nl/architectuur/blog/2018/06/privatisering-en-de-publieke-ruimte-het-publieke-karakter-van-de-openbare-ruimte-ten-dode-opgeschreven-101191906>
- [7] Jan Gehl, Birgitte Svarre, How to Study Public Life. Island Press, 2013.
- [8] Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life*. University of California, 2011 (3e druk).
- [9] Project for Public Spaces (PPS), Placemaking, What if we built our cities around places? [Online] <https://www.pps.org/article/what-is-placemaking>
- [10] Tineke Lupi, Het creëren van identiteit in onmaakbaar ijborg, Rooilijn, 2019.